
Procesy identifikace a jejich význam v utváření osobnosti

PhDr. Zdeněk Helus, CSc.,

Psychologický ústav ČSAV, Praha

Identifikaci můžeme charakterizovat jako svého druhu »sebenahrazení« subjektu identifikačním objektem (tj. osobou, s kterou se identifikuje). Subjekt jako by »převtěloval svou vlastní existenci do existence někoho jiného« (viz kupř. C. G. Jung 1921). Přitom jde o proces, který probíhá mimo hlubší uvědomění a záměrné regulování identifikujícím se subjektem. — Podstatným rysem identifikace je, že v ní figuruje dimenze fiktivnosti, kterou v běžné řeči opisujeme slovy »jakoby«: Něco existuje, ale přitom jako by pro mne neexistovalo; nebo naopak něco neexistujícího jako by mělo pro mne zcela reálný význam; jsem takový, jaký jsem, ale přitom jako bych byl někým jiným, jako bych nebyl tím, kým jsem. Tento fiktivní modus existence (respektive neexistence) a jeho funkci ve specificky lidském myšlení a konání podrobil filosofické reflexi Vaihinger [1913].

Podle Osgoda (1956) se identifikující subjekt chová tak, jak by se podle jeho mínění choval objekt identifikace, kdyby byl na jeho místě, kdyby byl v »jeho kůži«. Přitom nutno mít stále na paměti, že jde o proces, který nejenže není uvědoměn ve svých podstatných souvislostech, ale může dokonce probíhat i proti vědomému záměru identifikujícího se subjektu. Za druhé je nutno mít na mysli, že identifikace je něčím zásadně odlišným od nápodoby (imitace), i když se může někdy projevovat především napodobovacím chováním. Kupř. chlapec, který se intenzívně a velmi generelně identifikuje se svým otcem, nebude pravděpodobně tohoto otce ve všem všudy napodobovat ve vztahu k dospělým ženám. Spíše se k nim bude chovat tak, jak by se podle jeho domněnky choval k ženám otec, kdyby mu bylo také 5 nebo 10 let a byl v téže situaci, v jaké je chlapec právě nyní. Kdyby dítě pouze napodobovalo, tzn. kdyby se chovalo k dámským návštěvám své rodiny tak, jako se k nim chová otec, dostalo by se nesporně do řady konfliktů, které by pro ně měly nepříjemné důsledky. S identifikací však právě souvisí, že některé akty (kupř. otcovo dvoření) nenapodobuje. Dokonce ani tehdy, až bude z dnešního dítěte dospělý muž, nebude před ženami napodobovat svého otce, protože by to bylo směšné a nevedlo vzhledem k změněným stylům dvornosti, namlouvání apod. k úspěchu. Bude se však chovat tak, jak si myslí, že by se choval jeho identifikací zvnitřnělý otec, kdyby mu dnes bylo třicet

a stál na jeho místě. V zásadě můžeme říci, že v rámci napodobování dochází k osvojování chování napodobujícího (imitátora), které je totožné (nebo podobné) s chováním modelu (tj. osoby, která je napodobována). Při identifikaci však jde o formování struktury a dynamiky osobnosti na základě zvnitřňování (interiorizace) objektů identifikace. Zatímco při nápodobě jde o reprodukci chování modelu, dochází při identifikaci k »asimilaci« vnímaného svérázu identifikačního objektu identifikujícím se subjektem. Zatím co napodobující (imitátor) aproximuje k něčemu z modelu (kupř. k jeho chování, vzhledu, myšlení, emoci, zvyku apod.), identifikující se subjekt transponuje fiktivně sám sebe do role objektu, který jako by byl v jeho situaci a kterým jako by byl víc než sám sebou. Výsledné chování subjektu pak může imitovat objektivně pozorovatelné chování toho, s kým se identifikoval, ale také nemusí. Závisí to na tom, v jakém směru regulativně působí zvnitřněný identifikační objekt.

I. Druhy identifikace

1. Anaklitická identifikace

Jedinec (subjekt identifikace) milující druhou osobu (objekt identifikace) a obávající se, že ji ztratí, bude čelit hrozbě opuštění a odloučení tím, že se »jakoby« udělá touto druhou osobou, že se s ní identifikuje; že ji promítne do sebe (asimiluje, zvnitřní, interiorizuje, introjektuje apod.) a v jistém smyslu »jakoby« nahradí sebe sama jí, stane se jí. Pak ovšem již odloučení není možné. Tento proces probíhá neuvědoměle, je to vlastně mechanismus čelení úzkosti, že budu opuštěn a zapomenut osobou, bez které nemohu žít. K nejhlubším identifikacím dochází hlavně v dětství, kdy závislost a bezmocnost dětské pozice činí z identifikace dominantní obranný mechanismus. Tento druh identifikace popsal zvrubně Freud (1923) a pod vlivem Bronfenbrennerovým (1960) je označován jako tzv. anaklitická identifikace. K této identifikaci dochází nutně (ale v různé intenzitě a s různými důsledky pro další psychosociální vývoj) v raném dětském věku. Prakticky od okamžiků, kdy dítě začíná nějakou formou prožívat eventualitu ohrožení citových pout, vzájemného sepětí s druhým (matkou, otcem) nějakým třeba blíže nepředstavitelným aktem odloučení, zavržení, zapomenutí, odebrání apod. Dítě poznává, že nedisponuje matkou úplně. Matka občas odchází někam, kam dítě nemůže a co si nedovede představit; někdy je smutná a nevšimavá a dítě nevládne prostředky, jak ji »obrátit k sobě« takovou, jakou by ji chtělo mít; někdy se zlobí a dítě ne vždy ví proč, jak tomu čelit a več to může vyústit; jindy třeba dítě musí do nemocnice nebo je dáváme do mimorodinné výchovy, přičemž důvodu a smyslu tohoto odlučování a pozbývání nezbytné bytosti svého života nerozumí; z těchto a podobných zážitků vyplývá nejasně tušená představa eventuální ztráty matky nebo její proměny v někoho, kdo již nebude tou matkou, kterou zná, miluje, na které je závislé a na kterou je fixované. Toto všechno jsou zážitky frustrace, tzn. zážitky strádání neukojením potřeby. V daném případě jde o neukojení potřeby mít matku tak, jak si ji (a jakou si ji) dítě přeje mít, zcela neproblematizovatelně a k plné dispozici. Zážitky frustrace tohoto typu jsou ovšem nutné, logické a v jistých hranicích také výchovné. To ale nic nemění na faktu, že je dítě prožívá jako zátěž a hrozbu. V pro-

cesu svého vyrovnávání se s nimi kompenzuje je a překlenuje tím, že se s matkou identifikuje. Jeho »hlad« po matce tím není reálně ukojen, ale je fiktivně »jakoby« ukojován. — Anaklitické identifikační procesy tedy doprovázejí socializaci v té míře, v jaké je socializační proces založen na láskyplném vztahu. Čím méně má dítě možností vytvořit si citové pouto, podél kterého by psychosociálně zrábalo a o které by se bálo, o to méně je v něm potřeba mít toto »něco«, co nezná. Namísto frustrace pak ovšem nastupuje deprivace (viz Langmaier a Matějček, 1963). Chronická absence citového pouta ústí posléze v absenci prožitku potřeby lásky, a tudíž i touhy po objektu lásky. Tam, kde není touha po objektu lásky, není ani strach před jeho ztrátou, a chybí tedy rovněž důvod identifikačních procesů. To souvisí s vážným ohrožením formování osobnosti, protože skrze identifikace jsou aktualizovány nezbytné vlastnosti, schopnosti, dispozice, postoje a autorealizační tendence osobnosti. Někteří autoři studují vztah mezi typy výchovy na jedné a intenzitou a hloubkou identifikačního procesu na druhé straně. Tak kupř. Sears (1957) formuluje a v řadě výzkumů také testuje hypotézu, že raná péče o dítě, v které je zastoupena složka citovosti, něžnosti apod., indukuje a posiluje v dítěti silné motivy závislosti. Z frustrace těchto motivů závislosti vyplývají silné a hluboce působící identifikační procesy. Přitom čím silnější je motiv závislosti, tím větší je citlivost vůči eventuální frustraci. — Podobnou problematikou se zabývají také Whiting a Child (1953). Tito autoři rozlišují mezi výchovnými technikami manipulujícími s navozenou emocí lásky (»love oriented disciplinary techniques«) a technikami založenými spíše na chladné kontrole (»nonlove oriented techniques«). V prvním případě je základní osou výchovného působení odměňování dobrého chování dítěte akty »plně projevené lásky« a trestání nežádoucího chování hrozbami či akty odeprání lásky, zavržení apod. Ve druhém případě nejsou emotivní složky vztahu nijak zvlášť využívány při »modelování« žádoucího chování a prožívání dítěte. Přestupky jsou trestány především fyzicky nebo zahanbováním dítěte, nevyužívá se však nikdy v dítěti navozeného motivu závislosti. To ovšem neznamena, že by dítě nežilo v procitlivělé atmosféře akceptace, ale znamená to, že tato atmosféra a její důsledky v motivaci dítěte nejsou využívány k výchovným cílům. V prvním případě tedy je dítě vychovááno tím, že je trestáno za své přestupky frustrací potřeby závislosti a odměňováno zbavením frustrace. Ve druhém případě je trestáno prostředky, které nemají k frustraci potřeby závislosti nějak bezprostředně výraznější vztah. Rozdíl si můžeme ilustrovat na příkladu. Dítěti, které přestoupilo můj zákaz, řeknu: »Za trest tě nemám rád a uděláš-li to ještě jednou, dám tě pryč«. Ve druhém případě bych dítě tělesně potrestal, nebo bych mu odeprál něco, co má rádo a na co je zvyklé, nebo bych je eventuálně zesměšnil, ale dodal bych: »Mám tě sice rád, ale nemohu si pomoci a musím tě potrestat«, nebo »Právě proto, že tě mám tak rád, tě musím potrestat« apod. Popřípadě bych tento dodatek nemusel verbalizovat, ale dítě by trvalost a nedotčenost mé lásky k němu i přes jeho přestupek chápalo z celku mého chování. Pokud je vztah založen na lásce, bude v obou případech docházet k identifikacím, protože i tam, kde není záměrně frustrován dependenční motiv dítěte (tj. motiv závislosti), dochází často k jeho mimoděčnému frustrování (jak jsme upozornili výše). Ve druhém případě se však dítě se svými frustracemi vyrovná snáze, po-

něvadž se mu neustále dostává dosti důkazů, že je milováno a že je nikdo nehodlá opustit. Jeho úzkost z opuštění je vždy dostatečně korigována důkazem, že šlo o mylný výklad situace. Proto nejsou vzniklé identifikace natolik hluboké a intenzívní, aby se dítě od nich nedokázalo osvobodit, nebo aby je alespoň nedokázalo korigovat a držet v určitých mezích, doplňovat pozdějšími identifikacemi apod., zkrátka aby je nedokázalo podřizovat svému autorealizačnímu motivu. Naopak ve druhém případě musí dítě vyvíjet neustále značnou námahu, aby svá ohrožení ztrátou lásky a zapuzením překlenulo: a mnohdy realizuje tato překlenutí hlavně identifikačními procesy. Neustálá nejistota vztahu aktualizuje stále znovu a znovu důvodnost identifikační obrany sebe sama před ztrátou milované osoby. Vznikají tak intenzívní a hluboké identifikace, hluboko sahající zvnitřnění (introjekce) druhých osob a »jakoby sebenahrazení« jimi. Dynamika a struktura osobnosti dítěte je pak touto skutečností poznamenána tak silně, že se z ní nikdy nedokáže plně vymanit. Jedinec stále reprodukuje svou odcizenost sobě samému, existuje »jako by byl někým jiným«, »jakoby by byl v kůži někoho jiného«. Identifikace mu tak stojí v cestě k vlastní realizaci. Subjekt investuje do zvnitřnění, interiorizace identifikačního objektu tolik sil a energie, je na něj natolik fixován, že se nedokáže osvobodit ze sféry jeho vlivu, nedokáže jej nahradit jinými identifikacemi, které by jej podmiňovaly, korigovaly a podřizovaly autorealizačním cílům.

2. Obranná identifikace

Při anaklitické identifikaci se subjekt identifikoval s milovanou bytostí — důvodem byl strach, že ji ztratí. V pozdějších dílech Freudových (1945), v dílech Anny Freudové (1946) a u řady dalších autorů (kupř. Bettelheim, 1943; Schein, 1958; Kelman, 1961 aj.) nacházíme důkazy pro tak zvanou obrannou identifikaci. Podstatou je, že se subjekt identifikuje s osobou, které se bojí, a že identifikace s ní je obranou před trestem.

Subjekt se identifikuje s osobou, která má nad ním moc a která rozhoduje o tom, zda jeho chování zaslouží trest či odměnu. Tato identifikace spočívá především ve zvnitřnění hodnot, norem a věr této osoby (objektu identifikace). Jinými slovy, subjekt přejímá hodnoty, normy a víry objektu identifikace za své vlastní a činí z nich vnitřní regulativní instanci své vlastní osoby. Tím předchází nebezpečí vnějších trestů, ztroskotání, konfliktů apod. Dříve než se projeví nežádoucí, »trestuhodným« způsobem, zkoriguje se díky zásahu zvnitřněného agresivního principu. Osoba, která jej zprvu trestala zvnějšku, jej nyní — poté, co byla na základě identifikace »zvnitřněna«, interiorizována v autoregulativní instanci subjektu — »potrestá« zvnitřku. Potrestá jej již za pouhý impuls, za pouhý sklon k nežádoucímu, trestuhodnému chování, respektive bude působit směrem k potlačení pohnutky k takovému chování. Pomocí interiorizovaných hodnot a norem identifikačního objektu se tak subjektu dostává prostředků k vlastní autoregulaci, které jej uvarují vážných interpersonálních kolizí.

Tato autoregulativní instance osobnosti, vznikající jako důsledek interiorizace hodnot, norem a postupů obávaného identifikačního objektu, bývá často označována termínem »superego«. Obranná identifikace tedy ústí ve formování superega, které má v rámci dynamiky a struktury osob-

nosti »dohlížecí« a »represivní« funkci. Má vystupovat proti tomu, co není žádoucí, zprvu interpersonálně, pak jako důsledek identifikace intrapersonálně. Neubráníme se otázce, co dělá superego se všemi těmi nežádoucími konfliktními popudy, nápady, představami, pohnutkami, pokušeními, eventuálně nezmary a selháními. Jak vypadá obrana osobnosti před jejich náporem a před jejich důsledky? V moderní psychologické literatuře se zpravidla setkáváme se sedmi základními mechanismy fungování superega. Stručně si je definujeme.

(a) *Projekce*. — Ty sklony, pohnutky, představy, víry apod., které nejsou slučitelné s fungováním superega, promítá subjekt mimoděčně, neuvědoměle a automaticky do druhých osob, zejména do těch, které jsou mu nesympatické, nebo kde je jistý důvod domnívat se, že by tyto osoby mohly skutečně podobné sklony, pohnutky apod. mít. Ztotožní-li se dívka se svou matkou, která má velmi přísné názory na sexuální morálku, a dojde-li tedy k interiorizaci matčiny názoru do hodnotově regulativních mechanismů superega, bude dotyčná dívka vinit druhá děvčata z nedostatečné rezistence vůči sexuálním pokušením, kterými trpí ona sama. Přísnost jejích soudů postihne hlavně ty její kamarádky, které necítí zvlášť silné zábrany stýkat se s chlapci, které jsou spontánní a o kterých lze soudit, že by eventuálně mohly s chlapci něco mít; popřípadě zaměří svou projekci na ty dívky, které nemá ráda a o kterých vůbec nic neví, jen to, že jsou jiné než ona. Nebo příslušník autoritativní politické strany, který trpí jistými pochybnostmi o správnosti linie, ale přitom je s ní natolik ztotožněn, že pro něho je nemyslitelné zabývat se těmito pochybnostmi byť jen uvnitř, v myšlenkách, natož ve veřejné diskusi, bude nadmíru ostražitý vůči politickým přestupkům svých spolustraníků a bude neobyčejně přísný, až krutý v jejich kritice. Dokonce bude strádat potřebou nalézt někoho, do koho by promítl (projektoval) to, co v sobě samém nemůže snést. Bude hledat oběť a jestliže ji nenalezne, vytvoří si ji.

(b) *Represe neboli potlačení*. — V této souvislosti je klasickým příkladem tzv. motivované zapomenutí. Zejména u neurotiků a některých psychotiků dochází k amnéziím celých oblastí duševního života; v drobnějších náznamech se s tím setkáváme téměř u každého. Dochází k zapomenutí věci, kterou si z hlediska dotyčného subjektu »není radno pamatovat«. Obrazně řečeno, z vědomí, pamatování, je tento obsah vytlačen, je zapomenut, nebo je zašifrován do symbolů, snových obrazů apod.

(c) *Racionalizace*. — Subjekt se snaží vyložit, pochopit, zdůvodnit ty stránky svého jednání, prožívání, myšlení, cítění apod., které jsou v rozporu s hodnotami a normami superega. Staví je do takového světla, aby byly superegem tolerovatelné. Jinými slovy, subjekt hledá pro to, co je jinak nepřijatelné, nějaký »dobrý důvod« nebo nějaký »hlubší smysl«, kterým by se toto nepřijatelné stalo posléze přijatelným nebo dokonce žádoucím. Mechanismus racionalizace se projevuje bezpočtým množstvím forem. Kupř. člověk, který má morální zábrany neplatit v samoobsluze městské dopravy jízdné, ale nicméně podlehe pokušení černého pasažérství, se pravděpodobně »vykoupi« tím, že jeho superego uvede v pohyb mechanismus racionalizace. Řekne si třeba, že neplatil proto, poněvadž jízdné je příliš vysoké v porovnání se zastaralostí tramvají. Neplacením trestá neserióznost dopravního podniku, a tím jej vlastně má k poctivosti. Je to tedy správnější než řádně platit. Nebo dítě,

kteří interiorizovalo vysokou náročnost otce na své vlastní výkony bude racionalizovat své nezdary ve škole. Bude se ujišťovat v tom, že látka, v níž neuspělo, je vlastně nebaví a že tím, že se na ni nepřipravilo, získalo čas na soustředění a promyšlení důležitějších věcí; nebo že učitel byl nespravedlivý; nebo že o známku ani nestojí, že učit se věci tak, jak to chtěl učitel, by bylo »školometství« a že ono se učí jinak, o to efektivněji pro život, oč méně je to efektivní pro školu. — V mírných formách vede mechanismus racionalizace k paralyzování úzkosti z odchylek od hodnot a norem superega nebo k zmírnění jeho maximalismu. Nabude-li však nadměrného rozvoje, povede to ke zkrácení objektivního hodnocení situací a sebe sama, či k ruinování morální stránky subjektu.

(d) *Dezintegrace*. — Subjekt izoluje jednu část svého života od druhé. Celek, struktura jeho prožívání, jednání a usilování se tak rozpadá a ztrácí svou integritu. Jednotlivé části osobnosti se řídí jinými normami a hodnotami, jsou identifikovány s jinými objekty a nekomunikují mezi sebou navzájem. Subjekt jako by byl rozpadlý do řady izolovaných, nepropojených ostrovů. Krech a Crutchfield (1965) uvádějí příklad člověka, který protestuje proti používání elektrických šoků při experimentaci se zvířaty, odvolává se na nezbytnost soucítění se všemi živými organismy. Současně ale žádá, aby ti, kdo šoků používají, byli podrobeni fyzickému týrání. — Nebo byly hojně diskutovány případy sadistických vůdců koncentračních táborů, kteří ale »mimo službu« byli citlivými otci, znalci a pěstiteli humanistické kultury apod. Nebo hlasatelé sblížení národů a kontinentů organizující brutální čistky ve vlastních řadách za problematické přečiny. Běžným případem dezintegrace je tak zvaná »intelektualizace«. Někteří lidé totiž připouštějí pouze ty problémy, které našly intelektuální výraz v teorii, hypotéze, pokusu, výkladu apod. Kupř. utrpení druhého je pro ně sumou symptomů s určitou etiologií, s rezistencí vůči léčbě apod. Bezprostřední interpersonální vztah se svými problémy zahrnujícími celou osobnost je pro ně zdrojem úzkosti, které se brání intelektualizujícími operacemi. V běžných, »neintelektualizovatelných« situacích jednají primitivně a nepoučeně.

(e) *Mechanismus reakce*. — Někteří lidé reagují na prožitek či impuls, který je sice v rozporu se superegem, ale současně je silně pokouší, extrémně vyjádřenou negací. Kupř. muž, který cítí silné tíhnutí k manželské nevěře, ale přitom je jakákoliv manželská nevěra v příkrém rozporu s hodnotami a normami jeho superega, vyjádří své pokušení až bizarně extrémním vystoupením proti všem nevěrným a bude všemi možnými způsoby dokazovat, jaké katastrofální důsledky má každá nevěra. Žádné problémy v této věci prostě nepřipustí, byť jen diskusně.

(f) *Mechanismus fantazie a transformace*. — Jedinec čelí svým nedovoleným, ale přitom příliš silným pŕopudům a myšlenkám tím, že je přetváří a transponuje do ireálné, fantaziijní a fiktivní sféry představ a snů. Tento proces, tak jako ostatní procesy, o kterých jsme hovořili, probíhá mimo uvědomění a jasný záměr. Zde kupř. se dostává původním pŕopudům symbolizované zašifrované podoby. Kupř. Freud (1937) podal ve svém výkladu snů přehled typických zašifrování superegem zakázaných sexuálníích pŕání.

(g) *Mechanismus sebestažení*. — Jedinec, který cítí svou slabost a trpí úzkostmi pŕed podlehnutím tomu, co superega zakazuje, může reagovat

»vyjmutím« sebe sama ze situace, kde nebezpečí podlehnutí zakouší zvláště silně. Může se kupř. fyzicky izolovat. Omezí své styky s určitými lidmi nebo zvolí naprostou samotu. Kde toto není možné, reaguje psychickou sebeizolací, tj. apatií. Je sice mezi lidmi, ale nezúčastněně, jak to bývá formulováno ve rčení »je duchem nepřítomen«. Nebo může dojít k negativistickému reagování, kdy jedinec dosahuje svého cíle být vymaňen z riskantnosti interpersonálních vztahů a činností tím, že vytváří sociální distance silně zvýrazněným oponováním, popíráním, zesměšňováním všeho, s čím přicházejí druzí, arogancí apod. Motivem k oponování nebývá například toliko rozdíl v názoru. Tento rozdíl je buď využit, nebo dokonce vytvořen k tomu účelu, aby měl subjekt důvod a zbraň pro své obranné sebestažení ze vztahu.

3. Závislá identifikace

Typ identifikace, který zde máme na mysli, byl popsán v rámci dvou teorií identifikace. Jednak Whitingem (1959, 1960) v jeho »teorii závislosti sociálního statutu« (»status envy theory«) a dále Mussenem a Distlerem (1959) a Maccobym (1959) v teorii »sociální síly« (»social power theory«). Obě teorie se v některých bodech od sebe liší a vzájemně se kritizují. Soudím, že v obou jde v podstatě o výklad jedné a téže věci. — Hlavním motivem, který funguje v tomto typu identifikace, je závist a touha. Subjekt identifikace závidí z pozice své závislosti okupantovi vyššího sociálního statutu, respektive personálnímu zdroji sociální síly (tj. authority, tlaku, nátlaku apod.) jeho moc, privilegia, insignie atd. Chce být v téže pozici a zakoušet tytéž »slasti moci« jako objekt. Celý proces identifikace pochopitelně i zde probíhá z větší části neuvědoměle, nezáměrně a nekontrolovatelně: z toho plyne, že jeho účinek není omezen na vědomé vrstvy osobnosti, ale podmiňuje i ty její struktury a dynamismy, které jsou vědomou kontrolou nepostižitelné a nepodminitelné. Mechanismus závislé identifikace je vlastně rovněž určitým druhem sebeobrany nadměrně závislého jedince, jakým je kupř. dítě. To je zvláště silně podřízeno v autoritativní rodině, ale značná míra závislosti a podřizování se dítěte rodičům je nezbytná a samozřejmá i ve velmi permissivní (povolující) rodině. Bez určitých omezení dítěte by mohlo snadno dojít k tělesnému úrazu nebo k nežádoucímu psychickému ovlivnění jeho vývoje, k nadměrné autoritativnosti dítěte a naprosté ztrátě rodičovského vlivu apod. Nebylo-li by dítě k řadě věcí nuceno a donuceno, nenaučilo by se pravděpodobně mnohemu z toho, co je pro jeho fungování ve společnosti nezbytné. Kromě toho dítě vnímá, co všechno může otec, matka a druzí dospělí a co v porovnání s nimi je pro dítě tabu. Vidí řadu věcí, které si chce koupit, dovidá se o řadě událostí, které chce zhlédnout, ale není to možné. Rodiče nechťejí nebo nemají na to prostředky nebo věc je pro dítě zakázaná apod. Je tak vystaveno četným zátěžím, musí se smířovat s četnými omezeními, která, jak zjišťuje, jsou omezeními pro ně, ale ne pro druhé (rodiče, starší kamarády). Tato omezení jsou mu ukládána zvenčí, a nejen to, i ono samo si je musí ukládat zvnitřku, aby předešlo trestům a ještě větším omezením zvnějšku. Působí zde tedy mechanismus obranné identifikace, o kterém jsme hovořili a který vlastně řeší problém ohrožení trestem tím, že dítě zaujímá samo vůči sobě pozici regresivní, dohlížejší moci a authority. Ovšem lákavost různých věcí, které druzí mo-

hou a běžně dělají, tím není překonána. Na základě interiorizovaného superega jsou nežádoucí pohnutky projektovány do druhých lidí nebo jsou potlačovány apod. Mnohé z nich se však vracejí stále znovu a znovu. Jedním z mechanismů paralyzování mučivé neukojitelnosti těchto potřeb, které plynou ze srovnání sebe sama jakožto okupanta nízkého statutu s druhými jakožto okupanty vysokého statutu, je »jakoby« splynutí s osobou, které se závidí. Určité vlastnosti, záměry, styly jednání a prožívání, určité hodnoty, normy a víry této osoby (objektu identifikace) jsou subjektem interiorizovány. Těmito zvnitřněnými charakteristikami identifičního objektu je dotvářeno sebepojetí subjektu a formují se i mechanismy jeho ochrany, fixované v korigující a dohlížecí osobnostní instanci »superego«. Posléze zde působí mechanismy podobné těm, o kterých jsme hovořili v souvislosti s obrannou identifikací. Utlačený, závislý a sebepodřizující jedinec saturuje své mocenské ambice a svou touhu po vysokém statutu fiktivně, fantazijně, sní o svém nezávislém postavení a podřízení druhých svým záměrům apod.; nebo projektuje svou vlastní, nepříjemně prožívanou slabost do druhých (mladších sourozenců, tělesně slabších dětí apod.), a tím zeslabuje pocit, že on sám je slabý; nebo se brání pocitu vlastní slabosti a závislosti mechanismem reakce: cítí-li slabost a podléhání, závislost nebo dokonce potřebu závislosti, útočí proti všemu slabému a zaujímá postoje z pozic síly a moci; kritizuje vše slabé a hájí sílu, ač je de facto sám slabý. Pouze překonává nučivý tlak své slabosti tím, že se identifikuje se silným, kterému závidí a kterým chce být. Interiorizuje jeho normativní a hodnotový systém, přejímá jeho postoje a styly jednání atd. alespoň tam, kde to je možné. Zpravidla méně intenzívně funguje v tomto typu identifikace obranný mechanismus potlačení. Tento mechanismus, jak se zdá, je příliš těsně spjat s působením trestajícího objektu identifikace, indukujícího strach a úzkost. — French a Raven (1959) rozlišují pět typů sociální síly objektu identifikace, které spoluurčují spád vlivu mezi ním a subjektem a které mohou motivovat závistnou identifikaci. Je to expertnost (obeznámenost a uznávanost v oblasti, kterou je i sám subjekt přitahován); atraktivnost (přitažlivost, zajímavá neobvyklost objektu); zákonnost (to znamená, že objekt se chová tak, jak je předepsáno, uzákoněno, nutno); donucovací síla (objekt má schopnosti a prostředky, jak účinně hrozit, zastrašovat, trestat, omezovat — zkrátka »tvarovat« a »modelovat« osobnost subjektu identifikace); síla odměňovat (objekt disponuje prostředky a schopnostmi uspokojovat potřeby a touhy subjektu, kupř. potřeby materiální, ale také citové, touhu po vědění a orientaci, jistotě a bezpečí apod.).

II. Identifikace a autorealizace osobnosti

(respektive uspokojování potřeby vlastní identity)

Jedinec ať záměrně či zcela mimoděčně a nereflektovaně usiluje o to, aby byl sám sebou, aby byl původní, svůj. Často neví, co je vlastně obsahem tohoto »být sám sebou«, »být svůj«; je mu mnohdy nejasné, v čem by měla jeho originalita, jeho svéráznost spočívat. V průběhu vyrovnávání se sebou samým a s druhými však vytváří své sebepojetí, jehož součástí jsou také rozvinuté a preferované nebo více méně potlačené seberealizační motivy. Mechanismus identifikace stojí zdánlivě těmto autorealizač-

ním snahám v cestě. Tento závěr by bylo možno dokonce vyvodit ze samé definice identifikace, tj. z faktu »jakoby« nahrazování sebe sama někým jiným. Ve skutečnosti se však dostávají seberealizační snahy s identifikací do konfliktu jen v některých krajních případech, a to tehdy, když je identifikace uvedena v pohyb příliš silnou úzkostí, když se stává obranným mechanismem organismu před úzkostí přesahující jeho síly. Tedy v případech, kde je identifikace obranou před přepjetím či zhroucením adaptačních schopností jedince, především dítěte. Tak kupř. může být úzkost dítěte, že ztratí objekt lásky nebo že bude zavrženo, obnovována zcela nepředvídatelnými způsoby, intermitentně. Dítě nemá jen strach, že ztratí matku, protože zlobí. Tomu by mohlo čelit tím, že by se »polepšilo«. (I když si lze představit situaci, kdy matka třeba hrozí dítěti, že mu odejde, protože je neposedné a příliš živé, ale dítě se nedoveče »polepšit« prostě proto, že živost patří k jeho konstitutivním, těžko ovladatelným vlastnostem.) Matka může však také příliš často hovořit před dítětem o tom, že je nemocná a že zemře, nebo může dítě sledovat sváry mezi rodiči a vyrozumět z nich, že se možná rozejdou a ono že jednoho z nich — nebo oba ztratí. Tomu již ovšem těžko může nějak čelit, zde je jeho dobré chování a »polepšení« příliš malou položkou ve hře. Když hypochondrická, ale přitom senzitivní, chorobně své dítě milující matka každou chvíli dítě laská a při tom říká »třeba ti už brzy umřu«, stupňuje v dítěti potřebu kontaktu a současně aktualizuje hrozby jeho definitivní ztráty. Plná děsivost situace může být pro dítě obnovena tehdy, když jde matka do nemocnice a když vnímá i starost druhých o stav své matky. Navíc může matka tohoto stavu využít k trestání dítěte. Vyčítá mu při sebemenším, třeba bezvýznamném, nechtěném nebo naprosto neodvratitelném »přestupku«, že zhoršuje její stav a tím připravuje její smrt a svou osamocenost. Dítě tak žije v atmosféře, kdy nikdy neví, co se stane a jak to skončí. Silné a permanentní stavy úzkosti jsou překonávány silnou fixací na matku a identifikací s ní; dítě se tedy fixuje na matku nejen jakožto živou, reálnou osobu, netrpí úzkostí pouze tehdy, když není aktuálně přítomna. Bojí se i tehdy, když jedná v rozporu s jejím interiorizovaným, identifikací zvnitřněným principem. Trpí intenzívními výčitkami svědomí, sebeobviňováním apod., nedokáže se vymanit z bludného kruhu identifikačního nahrazování sebe sama matkou. — K podobnému nežádoucímu efektu identifikace může dojít tehdy, když se dítě příliš bojí svého autoritativního otce, který je nadměrně a často trestá. Nebo může dojít k chorobné formě závistné identifikace tehdy, když dítě je chronicky v podřízené situaci a je mu soustavně znemožňováno dosáhnout toho, po čem touží. Mechanismus závistné identifikace se tak stává prakticky jedinou příležitostí, jak dosáhnout uspokojení řady neodbytně pociťovaných potřeb, a dítě se tudíž do něho investuje s nadměrnou energií. Takováto identifikace pak příliš silně fixuje svůj objekt ve struktuře a dynamice osobnosti subjektu identifikace a jedinci se nedaří korigovat a překonávat jeho působení.

Za normálních podmínek, kdy se daří čelit nadměrné fixaci objektů identifikace, je identifikační proces jednou z forem a podmínek autorealizace. Svými identifikacemi subjekt aktualizuje své vlohy a dispozice, které by jinak zůstaly nerozvinuty, v latentním či rudimentárním stadiu a neprošly by sociální kultivací. Identifikací s milovanou osobou subjekt aktualizuje svou vlastní vlohu k lásce. Dostává se do stavu milujícího,

stává se schopným svou lásku vyjádřit a komunikovat. Identifikací s autoritou a morálně silnou osobou se v subjektu aktualizují a vyhraňují jeho vlastní a dosud latentní potřeby mít sociální váhu, jednat zásadně, morálně, společensky adekvátně. Subjekt, který se identifikuje s osobou, které závidí odvahu a nekompromisnost, aktualizuje sám v sobě dosud nevyhraněnou tendenci k vlastní odvaze. Čili stav, kdy je jedinec identifikován s objektem identifikace, je obrazně řečeno, klimatem vhodným a nutným pro osvojení a rozvoj těch vlastností, které uvádějí celý identifikační proces v pohyb. Je ovšem nezbytné, aby jedinec měl dostatek identifikačních příležitostí. Sklad produktů identifikace vytváří strukturu sebepojetí. Z konfliktů a rozporů, které plynou z jednotlivých, často spolu neslučitelných identifikací a které spoluvytvářejí dynamiku sebepojetí, čerpá subjekt důvody a motivy pro kritiku svých identifikací, svých partiálních sebepojetí a jejich překonávání integrovaným, výsledným sebepojetím. Tento proces má dva kritické momenty, kterým je věnována v psychologické literatuře velká pozornost: období mezi 2½—5 lety věku a období adolescence (viz kupř. Erikson, 1965). V těchto obdobích subjekt prožívá zvláště intenzívně, řekli bychom zjitřeně svou potřebu vyrovnat se s okolím jako osoba, jako »někdo«, jako subjekt. V předškolním období dítě řeší tuto potřebu především identifikací s členy rodiny a lidmi nejbližšího okolí. Tím zakládá svou sociální a intraosobnostní stabilitu a vztahové (referenční) rámce, v nichž se prožívá a hodnotí. V období pubescence a dospívání dochází k vyrovnávání jedince se širším sociálním okolím. Vyhraňuje se motiv překročit schémata rodinného soužití (interiorizovaná v průběhu identifikace s jejími členy), na jejichž společného jmenovatele jsou převáděny mimoděk všechny sociální zkušenosti a aspirace. V jedinci se postupně vyhraňuje představa společnosti jako celku, sociokulturního systému apod., i když prostřednictvím řady zprostředkujících názorných článků. Jedinec se chce vymanit z dosavadních schémat fungování a sebepojetí, obražejících a vyjadřujících jeho »utopenost v rodině«, a chce mít vlastní, na předchozím nezávislé postavení, statut, chce hrát nové role, chce se vnímat ne jako dítě, ale jako svébytná, svéprávná, autonomní osoba. K tomu hledá nové identifikační příležitosti, které by mu jednak pomohly kritizovat a překonávat dosavadní identifikační objekty a s nimi spjaté sebepojetí, a současně vytvářet sebepojetí nové, poskytovat mu k němu »stavební kameny«. Jestliže předchozí identifikační procesy byly založeny na nadměrně intenzívním fixování objektů identifikace, je přístup k novým, v období dospívání nezbytným identifikačním objektům ztížen. Subjekt pak není s to fixovat je v nutné míře, nebo je převádí na společného jmenovatele svých předchozích, v raném dětství patologicky fixovaných objektů (na matku, otce apod.). Tím se jeho sebepojetí pochopitelně nevyvíjí, ale jen reprodukuje ve své nesamostatnosti, řekli bychom ve své infantilnosti. Pokud jsou nové, v období dospívání vyvstávající identifikační objekty natolik silné, že se posléze přece jen prosadí, působí vůči předchozím identifikacím a introjekovaným normativně regulativním instancím osobnosti příliš rozporuplně. Minulost jedince je destruována, subjekt ji prožívá jako omyl, chybu, hanbu, mezi jeho minulostí a anticipovanou a chtěnou budoucností je hráz studu a hanby — kontinuita osobnostního vývoje je

přerývána. Tento stav narušuje stabilitu osobnosti a činí ji v situacích zátěží málo odolnou.

Je tedy žádoucí, aby časově předcházející identifikace neblokovaly vývojové aspirace subjektu, aby s nimi nevstupovaly do neřešitelných konfliktů a nestaly se zdrojem či silou reprodukce infantilního, nevyzrálého sebepojetí. Je třeba, aby dítě v průběhu svých identifikací s rodiči vytvářelo takové sebepojetí, které je nejen schopno vývoje, ale je také vnitřně motivováno k sebevývoji, k aktivní spoluúčasti na svých přeměnách, na svém zrání. Klíčovým problémem se pak stává, do čích služeb se dostávají obranné mechanismy (projekce, potlačení atd.). Při nadměrné fixaci identifikačního objektu vylučují tyto mechanismy, integrované v osobnostní instanci superego, z moci subjektu a z dosahu jeho vědomí vše, co není v souladu s introjekovanými hodnotami, normami a vírami. Subjekt je tak ochuzován o řadu obsahů, které jsou obrannými mechanismy úzkostného superega vymaňovány z jeho vědomé reflexe a kontroly a nemohou se tedy stát stimuly duševního vývoje. Proti tomuto typu úzkostného subjektu bychom mohli postavit diskurzivně konstituované sebepojetí, které je s to uvádět rozporné síly osobnosti v soulad a zhodnocovat je, řešit své vnitřní konflikty konfrontací stanovisek, protichůdných hodnot a norem, obohacovat se napětím pramenícím ze střetávání pólů.

SHRNUTÍ

Podstatným znakem identifikace je dimenze fiktivnosti. Subjekt identifikace se chová, respektive prožívá tak, jako by byl objektem identifikace, tj. osobou, s níž se ztotožňuje. Proto bývá identifikace často chápána jako odcizení subjektu sobě samému ve prospěch identifikačního objektu: do existence objektu převtěluje subjekt svou vlastní existenci. Jsou popsány tři základní druhy identifikace. Za prvé je identifikace anaklitická: subjekt se zde ztotožňuje s osobou, kterou miluje, ale jejíž ztráty se obává. Za druhé je to identifikace obranná: subjekt se ztotožňuje s osobou, které se bojí: tím, že se ztotožňuje s jejími normami, hodnotami, vírami, čině z nich regulativní instanci své vlastní osoby, předchází konflikty s touto osobou, v kterých by nutně podléhal. Konečně rozlišujeme závistnou identifikaci: subjekt se ztotožňuje s osobou, které závidí, a tím »jakoby« participuje na všem tom, co je dostupné objektu a ne jemu.

Prostřednictvím svých identifikací realizuje jedinec své sebepojetí, stává se sám sebou. Díky ztotožněním s osobami svého okolí aktualizuje své vlohy, dispozice, motivy atd. a činí je tak přístupnými kultivačnímu procesu. Díky identifikacím ovšem jedinec také »jakoby« zažívá, tj. zástupně, prostřednictvím osoby, s kterou se ztotožňuje, řadu jemu nedostupných a vytoužených věcí. Tím snižuje své strádání hromaděním potřeb a přání a kompenzuje své nezdary, svá omezení. Konečně dochází v rámci identifikace k osvojování sociálních zvyků a rolí.

Dostatek imitačních a identifikačních příležitostí je nezbytnou podmínkou úspěšné socializace. Je však třeba čelit nebezpečí, že vliv modelů a identifikačních objektů bude tlumit a potlačovat seberealizační aspirace.

LITERATURA

- Bettleheim, B. (1943): *Individual and mass behavior in extreme situations*. — In: J. abnorm. soc. psychol., 38, s. 417—452.
- Bronfenbrenner, U. (1960): *Freudian theories of identification and their derivatives*. — In: Child Develpm., 31, s. 15—40.
- Erikson, E. H. (1965): *Identifikation und Identität*. — In: L. von Friedeburg (Hrg.), *Jugend in der modernen Gesellschaft*, s. 277—286.
- French, J. R. P. Jr., Raven, B. (1959): *The bases of power*. — In: Cartwright, D. (ed.), *Studies in social power*. Ann Arbor, Mich.: Inst. soc. res.
- Freud, A. (1946): *The ego and the mechanism of defense*. New York: International Univer.
- Freud, S. (1923): *Das Ich und das Es*. Leipzig—Wien—Zürich: Internat. Psychoanalyt. Verlag.
- Freud, S. (1937): *Výklad snů*. Praha: Albert.
- Freud, S. (1945): *Abtiss der Psychoanalyse*. Schriften, Bd. XVII. London: Imago.
- Jung, C. G. (1921): *Psychologische Typen*. Zürich: Rascher.
- Kelman, H. C. (1961): *Process of opinion change*. — In: Publ. Opin. quart., 25, s. 57—78.
- Krech, D., Crutchfield, R. S. (1965): *Elements of Psychology*, New York: A. A. Knopf.
- Langmeier, J., Matějček, Z. (1963): *Psychická deprivace v dětství*. Praha: SZN.
- Maccoby, E. E. (1959): *Role-taking in childhood and its consequences for social learning*. — In: Child Develpm., 30, s. 239—252.
- Mussen, P. H., Distler, L. (1959): *Masculinity, identification and father-son relationship*. — In: J. abnorm. soc. Psychol., 59, s. 350—356.
- Osgood, C. E. (1956): *Behavior theory and the social sciences*. — In: Behavioral science, 1, s. 167—185.
- Schein, E. H. (1958): *The chinese indoctrination program for prisoners of war*. — In: Maccoby, Newcomb & Hartley (eds.), *Readings in social Psychol.*, s. 311—334. New York: Holt.
- Sears, R. R. (1957): *Identification as a form of behavioral development*. — In: Harris D. B. (ed.), *The concept of development*, s. 147—161. Minneapolis: Univer. of Minnesota.
- Valhinger, H. (1913): *Die Philosophie des Als Ob*. Berlin: Reuter.
- Whiting, J. W. M. (1959): *Sorcery, sin and the superego*. — In: Jones, M. R. (ed.), *Nebraska symposium of motivation*, s. 174—195. Lincoln: Univer. of Nebraska.
- Whiting, J. W. M. (1960): *Resorce meditation and learning by identification*. — In: Iscoe & Stevenson (eds.), *Personality development in children*, s. 112—126. Austin, Tex.: Univer. of Texas.
- Whiting, J. W. M., Child, I. L. (1953): *Child training and personality*. New Haven: Yale University Press.

ЗДЕНЕК ГЕЛУС

ПРОЦЕССЫ ИДЕНТИФИКАЦИИ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Существенным знаком идентификации является объем фиктивности. Субъект идентификации ведет себя так и имеет такие же переживания, как будто бы он сам является объектом идентификации, т. е. лицом, с которым он отождествляется. Поэтому нередко идентификацию понимают как отчуждение субъекта самому себе в пользу объекта идентификации: в бытие объекта субъект переплождает свое бытие. Были описаны три основных вида идентификации. Во-первых, идентификация анаклитическая: субъект здесь отождествляется с лицом, которое любит, которое боится потерять. Во-вторых — идентификация защитная: субъект отождествляется с лицом, которого боится: отождествляясь с его нормами, ценностями, верой,

создавая из них регулировочную инстанцию своей собственной личности, субъект, предупреждает возникновение конфликтов с этим лицом, в процессе которых он несомненно был бы поражен. И, наконец, завистливая идентификация: субъект отождествляется с лицом, которому завидует, и вследствие этого «как-бы» участвует во всем том, что доступно объекту, а не ему самому.

Своими идентификациями индивид реализует свое самопознавание (самовосприятие?), становится самим собой. Благодаря отождествлению с лицами из своего окружения индивид актуализирует свои способности, решения, мотивы и пр., делая их при этом доступными для процесса культивирования. Благодаря идентификациям индивид

«как-бы» усваивает, т. е. усваивает заместительно, при посредничестве лица, с которым он отождествляется, целый ряд ему недоступных и желательных вещей. Этим он уменьшает свои страдания, вызываемые накоплением потребностей и желаний, и компенсирует свои неудачи и ограничения. В конечном результате, в рамках идентифи-

кации осуществляется освоение социальных обычаев (привычек?) и роли.

Успешная социализация обусловлена наличием необходимых возможностей для подражания и идентификации. Однако при этом необходимо оградить себя от опасности, что влияние моделей и идентификационных объектов не будет задерживать и подавлять стремления к самореализации.

ZDENĚK HELUS

IDENTIFICATION PROCESSES AND THEIR SIGNIFICANCE IN PERSONALITY FORMATION

One of the essential features of identification is the dimension of imagination. The subject of the identification behaves, or feels, in such a way as if he were the object of the identification, i. e. the person he identifies himself with. Therefore identification is often understood as the alienation of the subject from himself in favour of the identification object: the subject transplants his own existence into the existence of the object. Three basic forms of identification are described: First, the anaclitic identification: the subject in this case identifies himself with the person he loves, but whom he fears to lose. Second, it is the defensive identification: the subject identifies himself with the person he is afraid of: by identifying himself with that person's norms, values and beliefs, making them regulate his own personality, he forestalls conflicts with that person, in which he would definitely be the loser. And finally, the author distinguishes the identification based on envy: the subject identifies himself with the person he envies, which is «as if» he

participates in all that is accessible to the object and not to himself.

By his identifications the individual realizes his self-conception, becoming his own self. Thanks to his identification with the persons of his environment he actualizes his talents, dispositions, motives, etc. and thus makes them amenable to the cultivation process. Thanks to his identifications, however, the individual also «as if» experiences, by substitution, through the person he identifies himself with, a number of desirable things which are inaccessible to himself. Thereby he lessens his strain resulting from the accumulation of needs and desires, and compensates for his failures, his limitations. And finally, within the framework of the identification process, he arrives at acquiring social habits and roles.

A sufficient quantity of imitation and identification opportunities is an essential condition for successful socialization. But it is necessary to face the danger that the influence of models and identification objects will damp down and suppress the aspirations of self-realization.